

نگاره های تکیه معاون الملك کرمانشاه

پدیدآورنده (ها) : پرویزی، اکبر

هنر و معماری :: نشریه نگره :: تابستان ۱۳۸۴ - شماره ۱ (ISC)

صفحات : از ۷۱ تا ۸۶

آدرس ثابت : <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1378824>

تاریخ دانلود : ۱۴۰۵/۰۵/۱۴

کاربر گرامی، فایل دانلود شده فقط برای استفاده شخصی است، از نشر آن خودداری فرمایید.

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه [قوانین و مقررات](#) استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

- تاملی بر تنوع مضامین هنری و منشا کاشی های قاجاری تکیه ی معاون الملک کرمانشاه
- تکیه معاون الملک، جلوه گاه هنر مذهبی و حماسی و چهره های تاریخی ایران
- دیوارنگاری در دوره قاجار
- نقد فرمالیستی نقاشی های قاجار (سده های دوازدهم تا سیزدهم هجری قمری)
- ارتباط موضوع و رنگ در کاشی‌نگاره‌های عاشورایی تکیه معاون‌الملک کرمانشاه
- تطبیق زیبایی‌شناختی دیوارنگاری های مذهبی (واقعۀ کربلا) بقعه شاه زید و تکیه معاون الملک در تعامل با تعزیه
- تغییرات در معماری و تزئینات تکیه معاون الملک کرمانشاه
- زیبایی و زیبا شناسی
- سیر تحول نقوش انسانی در کاشی‌کاری حمام‌های تاریخی شهر اصفهان از دوره صفوی تا پایان دوره قاجار
- جلوه ی شکل انسان در نقاشی دوره ی قاجار
- آتلیه گردی: قصه را با رمز نقاشی بخوانید؛ آتلیه ی رضا هدایت
- تکریم مادران و همسران شهدا در سیره معصومین علیهم السّلام؛ به بهانه تکریم ام‌الشهدا حضرت ام‌البنین علیه السّلام

نگاره‌های تکیه معاون‌الملک کرمانشاه

اکبر پرویزی*

چکیده

تکیه معاون‌الملک کرمانشاه خصوصاً به مدد کاشی‌های زیبایش مظهری از پیوند زیبایی معماری و کاشی‌کاری است. بنای تکیه را بسیاری از صاحب‌نظران، کم‌نظیر و در مواردی بی‌نظیر دانسته‌اند. ویژگی‌های آن چون غنای تصویری در کاشی‌کاری، تنوع در رنگ‌های به کار رفته، تنوع در نوع ساخت کاشی‌ها به صورت برجسته، نیمه برجسته و تخت و همچنین گوناگونی در ابعاد کاشی‌ها، مجموعه بنا را به یکی از بهترین آثار باقیمانده از دوره قاجار مبدل ساخته است.

این بنا، قطعه‌های گمشده هویت ایرانی را در قالب تصاویر و نگاره‌هایی به هم گره می‌زند و به نسل‌های حال و آینده می‌شناساند. بیش‌ترین حجم تصاویر و نگاره‌های این بنا را واقعه عاشورا و حوادث مرتبط با آن و روایت‌های مذهبی و داستان‌های حماسی و ملی ایرانی و وقایع عصر خود بنا تشکیل داده است. در این مقاله به علت طولانی بودن عنوان «تکیه معاون‌الملک» از کلمه «تکیه» استفاده شده است.

واژگان کلیدی

تکیه معاون‌الملک، کاشی‌کاری، قاجار، هنر مذهبی، معماری اسلامی، کرمانشاه

* مدرس دانشگاه par1347-312@yahoo.com

باتشکر از آقای دکتر غلامعلی حاتم و آقای علی اصغر شیرازی که مرا یاری دادند.

مقدمه

مطالعه تاریخ و تمدن و فرهنگ کشورمان، بازگوکننده این حقیقت است که ایران در ادوار مختلف تاریخی، قافله‌سالار فرهنگ و مدنیت و عامل مؤثری در شکل‌گیری تمدن بشری بوده است. وجود هزاران نسخه کتب خطی، میلیون‌ها قطعه اشیای فرهنگی و تاریخی موجود در گنجینه‌های ایران و جهان و بناها و اماکن تاریخی گواه این واقعیت است.

مهم‌ترین آثار اسلامی که امروزه در اختیار ما قرار دارد مسجدها، مدرسه‌ها و اماکن مقدسه‌اند می‌باشند، تا معماران و دیگر هنرمندان با هنر خود این بناها را زینت بخشیده و معماری ایران را به اوج کمال برسانند و کاشی‌کاری، هنری است که امروزه همراه و همگام با معماری نام و آوازه جهانی دارد و هنوز در شهرهای پر ازدحام و گمشده در زیر آوار سنگ و سیمان و در خانه‌های قدیمی، بناهای رسمی و دولتی، مساجد، بازارهای سنتی، حمام‌ها، تکایا و ... می‌توان آن را یافت. آنچه هنرمندان سنتی ایران در هنر کاشی‌کاری انجام داده‌اند، تجسم بخشیدن به بخشی از عالی‌ترین آمال و ایده‌های رفیعی است که فرهنگ و سنت والای ایرانی-اسلامی به آن اعتبار و غنای بیش‌تر داده است تا بدین طریق، میراث گرانبهای نیاکان خداجو و هوشمند خود را برای همیشه در تاریخ جاودان سازند.

گزاف نیست اگر کاشی را سفیر ذوق و اعتبار هنر ایران در گوشه و کنار عالم بنامیم، زیرا خلاصه و آینه تمام‌نمای ویژگی‌های هنر ایران را یکجا به نمایش می‌گذارد. از نقش‌های دلفریب قالی تا نقوش اسرار آمیز تذهیب و تاب و کرشمه‌های افسونگر خط و خوشنویسی، پرده‌های نقاشی ایرانی در همراهی با خیال خوش خرام تصویرگران تابلوهای کاشی، همه در گوشه چشم کاشی خوش آرمیده‌اند.

بدین منظور تلاش برای شناساندن هویت ملی ایرانی

اسلامی در قالب پژوهش‌های بومی و منطقه‌ای با اندیشه‌ای فرامنطقه‌ای می‌تواند راهکاری مناسب برای بازشناسی آثار تمدنی و ملی کشور باشد. تکیه معاون‌الملک کرمانشاه یکی از این بناها است، (تصویر ۱). بنایی بی‌نظیر که به لطف کاشی‌های به کار رفته در آن به یکی از غنی‌ترین آثار به جای مانده از دوران قاجار تبدیل گشته است.

نگاره‌ها و تصاویر مختلف به شدت تحت تأثیر شرایط و زمان خود قرار دارند و بسیاری از نگاره‌ها و تصاویر کاشی‌ها تحت تأثیر نگرش طراحان آن و فضای سیاسی اجتماعی حاکم بر شهر کرمانشاه در دوره قاجاریه است.

تاریخچه بنای تکیه معاون‌الملک

در مرکز شهر کرمانشاه و در اواسط خیابان شهید حداد عادل^۱ بنایی وجود دارد که با گنبد نقره‌ای در میان ساختمان‌های مجاور در چشم هر رهگذری جلوه‌ای خاص دارد. تکیه معاون‌الملک از بناهای قاجاری بوده، قدمتی بیش از صد سال دارد. «در سال ۱۳۲۰ هـ. ق. در جنب حمام حسن خان، قطعه زمینی که چهار حوض حمام در آن واقع بوده، از صاحبان آن برای برپایی حسینیه توسط معین‌الرعا یا و برادرانش خریداری می‌گردد. مساحت حسینیه قدیم به اندازه حسینیه کنونی و آینه‌کارهای آن مشهور بوده است حسینیه مذکور در جریان آشفته‌گی‌های اجتماعی سیاسی سال ۱۳۲۷ هـ. ق. توسط مخالفین خانواده معاون‌الملک به طور کامل تخریب می‌گردد. در پایان همان سال (۱۳۲۷ هـ. ق) خانواده معاون‌الملک اقدام به ساخت مجدد بنا می‌نماید و حسینیه کنونی در جای حسینیه قبلی و با همان مساحت بنا می‌گردد (مهدی آبادی، ۱۳۸۱).

بعد از مرگ مرحوم معین‌الرعا یا (۱۳۲۹ هـ. ق.)، فرزند سوم خانواده معاون، مسئولیت احیا و توسعه بنا را به عهده می‌گیرد. «بین سال‌های ۱۳۲۹ و ۱۳۳۰ هـ. ق. زمین لازم برای توسعه بنا و افزودن بخش زینبیه خریداری و ساخت آن آغاز می‌شود. جای کاشی‌کاری فعلی گچبری‌ها و نقاشی دیواری بوده که به احتمال زیاد بعضی از نقاشی‌های دیواری زیر کاشی‌های فعلی باقی مانده باشد»^۲. در ادامه توسعه تکیه، فضای عباسیه که وسیع‌ترین بخش بنا است به آن اضافه می‌شود و کار ساخت و ساز بنا تا سال ۱۳۴۵ هـ. ق. ادامه می‌یابد.

مرحوم معاون‌الملک برای توسعه فضا و کاشی‌کاری بقیه بنا، «حاج حسن کاشی پز طهرانی» را با خانواده از تهران^۳ به کرمانشاه می‌آورد و آن‌ها را نزدیک حسینیه اسکان می‌دهد تا با احداث کوره کاشی‌پزی در نزدیکی بنا امکان دسترسی به کوره کاشی‌پزی راحت‌تر باشد. «از جمله کاشی سازها و کاشی نگارهای صاحب سهم که عمرش

تصویر ۱- ورودی اصلی حسینیه

۱. این خیابان قبل‌تر به نام آبشوران معروف بوده و در میان کسبه محل به سر پُل معروف است.
۲. مصاحبه با کارشناس مرمت تکیه معاون‌الملک.
۳. آقای هادی سیف در کتاب نقاشی روی کاشی بیان می‌کند که ایشان از اصفهان به کرمانشاه آمده است.

ساختار معماری تکیه

تفکر توحیدی، چون دیگر تفکرهای دینی و اساطیری در معماری مساجد، تجلی تام و تمام پیدا می‌کند. معماری مساجد و تزئینات آن در گنبد و مناره‌ها، موزاییک‌ها و کتیبه‌ها و نقوش مقرنس‌کاری، فضایی را ابداع می‌کند که آدمی را به روحانیت فضایی ملکوتی پیوند می‌دهد. تکیه اگرچه مسجد نیست، ولی ساختار معماری آن برگرفته از شیوه سنتی حاکم بر ساختار معماری مساجد اسلامی است و شاید ویژگی تکیه آن است که این بنا در دوره‌ای از تاریخ معاصر شکل می‌گیرد که معماری و فرهنگ و هنر کشور به شدت تحت نفوذ و سایه فرهنگ و تمدن و معماری غرب بوده است. اما در همین موقعیت، هنرمندان، معماران، نقاشان، کاشی‌سازان و حمایت کنندگان آن توانستند با حفظ هویت‌های ملی، مذهبی، ایرانی و حتی منطقه‌ای، بنایی را بنیان نهند که خانه توسل به ائمه باشد. اگر نام و نشان حضرت سید الشهداء (ع) در این مجموعه پر رنگ‌تر است، از آن جهت است که آن امام، مظلوم‌ترین درعین شجاعت بود و پاسداشت مظلومیت و بزرگی او پاسداشت کرامت و بزرگواری همه انبیا و اولیا است. تکیه به عنوان یک میراث ارزشمند فرهنگی مورد توجه مسئولین امر بوده، در میان مردم نیز جایگاهی ویژه و قداستی خاص دارد. از نظر ساختار معماری و فضای موجود، آنچه مشاهده می‌گردد عبارت است از:

ورودی غربی بنا، که اکنون ورودی اصلی بنا را نیز شکل می‌دهد، با ۱۸ پله از کف خیابان شهید حداد عادل خود را نمایان می‌سازد که فضایی نسبتاً باز در مقابل درب اصلی که سقاخانه و در حمام حسن خان - که در زیر زمین واقع است - در آن قرار دارد. مجاورت حمام در کنار این مجموعه به خاطر توجه ویژه‌ای است که اسلام به تطهیر دارد. نظافت از اموری است که به شدت مورد توجه ایرانیان بوده و با ورود اسلام به ایران این امر دو چندان شده است. مسلمین اعتقاد دارند تطهیر روح و روان در کنار هم ضرورت دارد.

در بزرگ چوبی قهوه‌ای رنگی ورودی اصلی بنا است که در اولین نگاه، کوبه‌های زیبایی زنانه و مردانه آن خود را نمایان می‌سازد که با انواع پارچه‌های رنگی خصوصاً سبز به عنوان دخیل مزین شده است. در سمت راست در ورودی، اتاقی است که اکنون به عنوان نگهبانی و

را روی تزئینات کاشی تکیه گذاشت، استاد محمد حسن میناچی، کاشی‌ساز و کاشی‌نگار هنرمند اصفهانی بود که بنا به دعوت معاون الملک از اصفهان به همراه خانواده به کرمانشاه آمد... از معماران و آینه کاران و استادان هنر گچ‌بری که اول بار حسینییه قدیمی را بر پا کردند و تزئین نمودند تا سایر استادکاران و کاشی‌نگاران که بعد از سوختن و ویرانی تکیه اول دنبال کار را گرفتند و صحن زینبه و عباسیه را ساختند، در مجموع هفتاد سال طول کشید، هنوز هم تکیه کار دارد» (سیف، ۱۳۶۹).

اتمام کاشی‌کاری بنا طبق منظومه حاشیه تابلوی مراسم عزاداری در تکیه که مرحوم سید محمد معاون متخلص به «واله» آن را سروده چنین است:

این حسینییه چو از حسن عمل گشت تمام
سال تاریخش واله ز لب بانی خواست
گفت بانیش معاون پی تاریخ بگو
کین حسینییه ز ما بهر عزای شهداست

که بر اساس حروف ابجد، ۱۳۳۶ هـ. ق. و این تاریخ زیر بعضی از کاشی‌ها آورده شده است. (تصویر ۲).

تکیه معاون در گذر ایام اتفاقات و حوادث تلخ و شیرینی را به خود دیده است. در اواخر عمر حسن خان به دلیل تغییر حکومت قاجاریه به پهلوی و همچنین وضع مالی وی، دوران فترت و ویرانی بنا آغاز می‌شود، چندان که سید محمد میبیدی و آقا شیخ محمد هادی جلیلی^۴ پیشنهاد می‌کنند جهت جلوگیری از تخریب بنا، بخش عباسیه به مدرسه علوم اسلامی تبدیل شود تا فواید آن صرف تعمیرات بنا گردد و از آن پس عباسیه به مدت ۲۰ سال همچنان به صورت مدرسه باقی ماند تا این‌که در سال ۱۳۵۲ شمسی به ثبت آثار ملی می‌رسد و تحویل اداره فرهنگ و هنر آن زمان می‌گردد.

اکنون نیز تولیت و نگهداری از بنای تکیه معاون را سازمان میراث فرهنگی عهده‌دار است که حرکت‌های مفیدی نیز در این خصوص انجام شده، اما تنوع زیاد تابلوها از نظر اندازه، موضوع، رنگ، ضعف و قدرت نقاشی کاشی‌ها، نگهداری و ترمیم کاشی‌ها را با مشکلاتی مواجه ساخته است.

تکیه معاون الملک، قطعه‌های گم شده هویت ایرانی را در اغلب تصاویر و نگاره‌ها به هم گره می‌زند و به نسل‌های حال و آینده می‌شناساند.

تصویر ۲

۴- این آقایان از بزرگان و معتمدین شهر در آن دوره بوده‌اند.

دیواره‌ها می‌کند. تابلوهای متعدد در ابعاد متفاوت در جای‌جای این بخش از تکیه، دیوارها را زینت بخشیده‌اند.

تصویر ۴

کنترل عبور و مرور استفاده می‌شود. دیواره‌های بیرونی بنا با کاشی‌هایی با ابعاد کوچک و بزرگ و در رنگ‌های متنوع که دارای موضوعات مختلف هستند تزئین گردیده که در زیر پنجره‌های طبقه فوقانی چهار تابلو بیش‌تر از دیگر کاشی‌ها خودنمایی می‌کند. صحنه‌های رزم حضرت علی اکبر (ع)، حضرت قاسم و جنگ حضرت امیر(ع) با عمرو بن عبدود از جمله این تصاویر است.

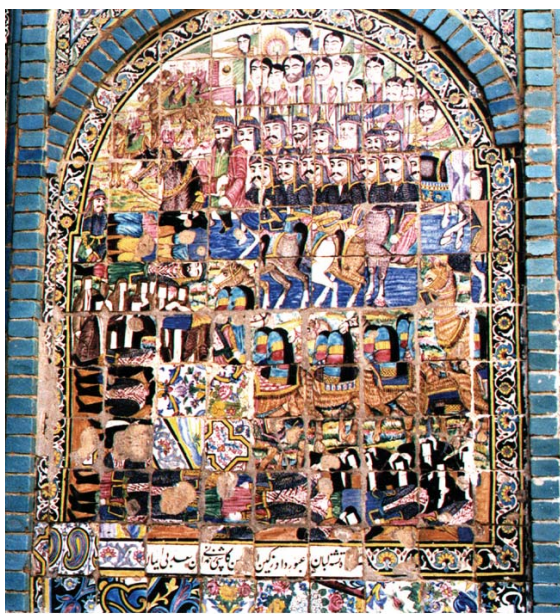
حسینیه: برای ورود به این بخش از تکیه باید از دالانی کوتاه که دو طرف و سقف آن نیز با کاشی تزئین گردیده عبور کرد و بعد وارد حیاط زیبای حسینیه شد که دور تا دور با کاشی‌های رنگارنگ منقوش است. دیوارهای بلند آن به دلیل دو طبقه بودن، بازدیدکننده را چون حریمی امن در خود گرفته، او را آماده دیدن حکایات و روایات نقش بسته بر سینه خشک، ولی جان گرفته با کاشی بر

تصویر ۳

تصویر ۶

تصویر ۵

نوشته شده: «عبور دادن اهل بیت از قتلگاه». آنچه به نظر می‌رسد این است که بخش‌هایی از تابلو فرسوده شده، ولی وجود دو تصویر قیل از ترمیم و بعد از آن حکایت از عدم کار کارشناسی در ترمیم تابلوها در گذشته دارد. ترمیم فعلی از اصول درستی پیروی کرده، ولی به ناچار بخش‌هایی از تابلو که موجود نبوده خالی مانده است (تصاویر ۵ و ۶).

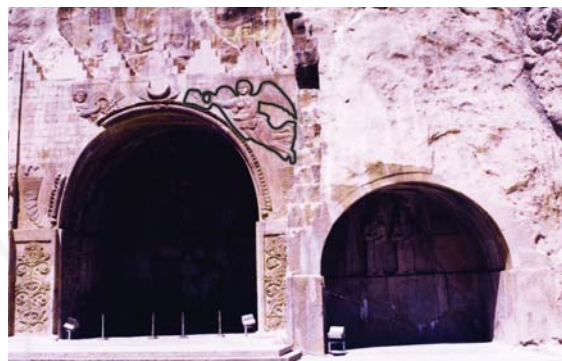
در ضلع شرقی حسینیه، پنجره اُرسی بزرگی قرار دارد که در لچکی بالای ارسی بزرگ دو فرشته با پرچم‌هایی که جمله یا حسین مظلوم بر آن نگاشته شده حضور در فضای حسینیه را یادآوری می‌کند. نکته قابل توجه در این مورد تشابه ظاهری فرشته‌های این نگاره‌ها با فرشته‌های نقش بسته بر بالای طاق بزرگ طاق‌بستان است (تصاویر ۷ و ۸). در قسمت پایینی پنجره بزرگ ارسی، دیواره‌ای به ارتفاع ۱ متر و طول ۱۲ متر قرار دارد که تصاویری در دو ردیف بر سینه آن نقش بسته که هم از نظر تصاویر و هم از نظر اندازه کاشی‌ها و رنگ به کار رفته در آن‌ها که غالباً تک رنگ کار شده‌اند قابل توجه بوده، زیبایی خاصی دارند. در حاشیه کاشی‌ها رنگ سبز روشن و یا سبز پسته‌ای و تصاویری به رنگ سیاه کار شده‌است.

تصاویر ردیف اول تصاویر شاهان، بزرگان، شخصیت‌های اسطوره‌ای، افسانه‌ای، مذهبی و رجال حکومتی است که در پایین آن‌ها و ردیف دوم، تصاویر آثار و ابنیه و دورنماهای شهری که تأثیر معماری غرب و حتی کلیساهای بیزانسی در آن‌ها مشهود است نقاشی شده است. این تصویر احتمالاً از روی کارت پستال‌ها و یا مجلات چاپ اروپا کپی شده‌اند (تصویر ۹).

زینبیه: تنها فضای مسقف تکیه، زینبیه است، نمای داخلی گنبد زیباترین بخش است. در این بخش به هر سو که می‌نگری حکایتی و داستانی به طرزی زیبا و هنرمندانه، بخش‌های مختلف را مزین کرده است. نور در این قسمت از بنا کاربردی ویژه یافته است. دو پنجره بزرگ ارسی شرقی و غربی، نور را به طرزی زیبا به داخل زینبیه هدایت کنند (تصویر ۱۰).

تابلوی مجلس و عظ اشرف الواعظین شیرازی (تصویر ۴) که در ضلع جنوبی حسینیه واقع است واعظ بر منبر و دسته‌ای سینه‌زن و قمه‌زن و زنان سوگوار در مقابل آنان را نشان می‌دهد. در پایین تابلو زیارت‌نامه وارث با خط ثلث نگاشته شده که یادآور شیوه ترکیب‌بندی مینیاتورهای ایرانی است که در اکثر آن‌ها، ترکیب زیبایی خوشنویسی و نقاشی اثری زیبا می‌آفریند. ترکیب‌بندی خاص تابلو و حضور رنگی غالب در آن از ویژگی‌های منحصر به فرد این تابلو است. اما از طرفی، ضعف در طراحی آناتومی افراد کاملاً خود را نمایان می‌سازد.

در کنار این تابلو، تابلویی دیگر و درکادری ویژه که بالای آن هلالی شکل است قرار دارد که عنوان تابلو در زیر آن

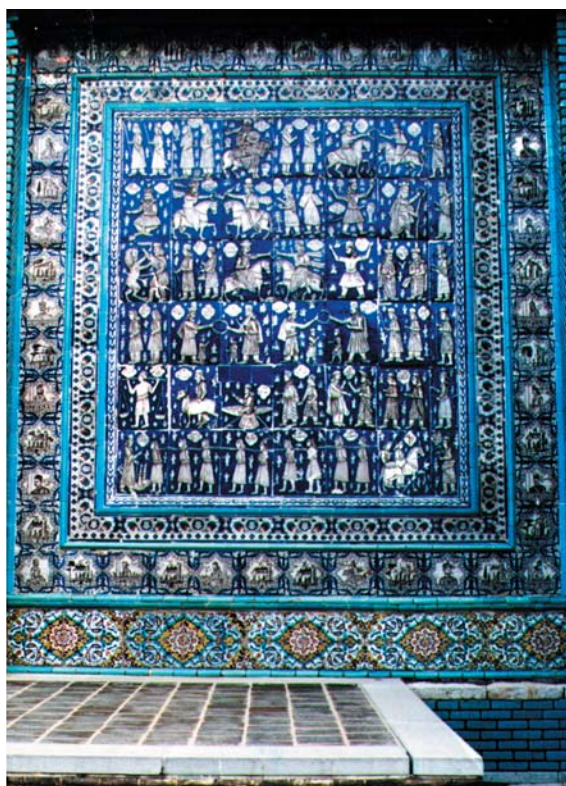
تصویر ۷-نمایی از طاق‌بستان

تصویر ۸-نمایی از فرشته‌های نقاشی شده بر روی کاشی‌ها با الهام از نقوش حجاری شده در طاق‌بستان

تصویر ۹-کاشی‌های دو رنگ با تصویر شاهان و سلاطین ایرانی

تصویر ۱۱- بخشی از دیوار شمالی عباسیه

آن‌چنان که از پلان معماری فضا هم مشخص است این بخش به صورت چلیپا است که در دو سمت شمال غربی و شمال شرقی این چلیپا، فضای ارتباطی عباسیه و حسینییه واقع است. در گوشه جنوب شرقی، اتاقی آینه‌کاری شده قرار دارد که مقبره بانی تکیه، مرحوم معاون‌الملک در آن قرار دارد. بیش‌ترین تابلوهای این بخش مربوط به وقایع عاشورا با موضوعاتی چون صحنه جنگ امام حسین (ع) و یزیدیان در صحرای کربلا، بیرون آوردن اهل بیت از خرابه، رزم حضرت قاسم (ع)، رزم حضرت علی اکبر (ع)، آمدن جعفر جنی به یاری حضرت، آوردن اهل بیت به مدینه طیبه، اهل بیت در بارگاه یزید، جنگ حضرت عباس (ع) و امام حسین (ع) با کفار، قصاص مختار، آمدن سلیمان خزائی و دفن کردن شهدای کربلا است و در قسمت بالای این تابلوها نیز ترکیب‌بندهای محتشم‌کاشانی بر کاشی‌هایی با قطع ۳۵×۳۵ بر زمینه سفید و با خط زیبای نستعلیق قرار دارد.

علاوه بر تزئینات هندسی و گل و بوته، زیر گنبد و در ساقه‌ی آن (گریو گنبد) و فاصله بین پنجره‌ها نیز تابلوهایی از قصص قرآنی و احادیث به تصویر کشیده شده که از طرف شرق به غرب چنین است: تصویر پنج تن، تولد یکی از ائمه، عصا انداختن حضرت موسی (ع) در دربار فرعون و واقعه غدیر خم، جنگ خیبر، ضامن آهو، معراج حضرت محمد (ص)، آزاد کردن سلمان از دست و ...

تصویر ۱۲

تصویر ۱۰

نوق کاشی سازان و کاشی نگاران اغلب گمنام و عارف صفت این خاک می شود. مرشد ابراهیم که از معدود بازماندگان دوران آخر ساخت تکیه بود نقل می کند: «مرحوم معاون به او گفته بود: مرشد، هیچ کس نداند، خدا می داند که از همان لحظه گذاشتن خشت اول بنای تکیه، من هیچ کاره بودم، خدا با من بود، نیرویی دیگر کارها را روبه راه می کرد، من کوچک ترین سهمی نداشتم و ندارم. دست دیگری کارها را سامان می داد، می دیدم فلان نقاش از آن سوی ایران با پای خودش آمد؛ نقاش و کاشی نگاری که نه من او را می شناختم و نه او می دانست من کی هستم و چه کارهام. خودش می آمد خواهش و تمنا می کرد، التماس می کرد که امکانی داشته باشد گوشه دیواری، زوایه صحنی را با نقش و طرح هایی که در نظر دارد روی کاشی تزئین کند. مرشد، کی به آن نقاش چنین فرمانی راداده بود جز خدا؟» (سیف، ۱۳۶۹)

در کنار این مساعدت های هنرمندان و استادکاران، تکیه، هنرمند معمار و کاشی پز و نقاش ثابت هم داشت، اما گاهی هنرمندانی قابل از روی ادای دین، هنر آفرینی ویژه ای داشته اند که یکی از دلایل تنوع در آثار و کاشی ها و تابلوها همین حضور استادکاران مختلف است. از میان این استادان می توان به اشخاص زیر اشاره کرد: استاد حسن کاشی پز طهرانی: از جمله کاشی سازان و کاشی نگارهای صاحب سهم که عمرش را روی تزئینات کاشی تکیه گذاشت.

استاد محمد حسن میناچی: کاشی ساز و کاشی نگار بنا که به دعوت معاون از تهران به همراه خانواده اش به کرمانشاه آمد. عمده کاشی های تکیه را شخصاً خودش نقاشی کرده به کوره فرستاد و یا به کاشی نگاران دیگر در گوشه و کنار سفارش داد و تحت نظارت خودش ساخته و پرداخته شد. آقای هادی سیف در کتاب نقاشی روی کاشی عنوان می دارد که استاد محمد حسن میناچی از اصفهان به کرمانشاه آمد، در حالی که در دیگر مقالات و دست نوشته های راجع به تکیه و حتی کناره نگاره ها از استاد محمد حسن کاشی پز طهرانی نام برده شده است. شاید هم استاد محمد حسن میناچی شخص دیگری است و همانی است که از اصفهان آمده. استاد محمد حسن کاشی پز طهرانی طبق گفته هادی سیف در تهران صاحب کاشی پز خانه بوده و به سفارش معاون در کارگاه خود سفارش های مورد نیاز تکیه را مهیا کرده است.

ملا رجب نقاش: بعد از استاد محمد حسن میناچی بیشترین نقاشی های روی کاشی از این استاد است. او شب و روز را در کنار استاد محمد حسن برای تکیه روی کاشی نقاشی کرده و بسیار پرکار بوده و خوب هم نقاشی کرده است.

میرزا حسن خان کرمانشاهی: در کنار تصویر کیومرث چنین آمده است: «عمل میرزا حسن خان کرمانشاهی قلی

عباسیه: وسیع ترین بخش تکیه، عباسیه است که بادیوارهای رفیع و بلند احاطه شده است. عباسیه دارای دو ورودی دیگر نیز بوده که یکی از طرف کوچه ایلخانی (کوچه جنوبی) و دیگری از طرف کوچه معاون (شمالی) است. ضلع شمالی عباسیه فاقد ساختمان بوده، پنج تابلوی قاب بندی شده با کاشی های برجسته و نیمه برجسته لاجورد و سفید، زیبایی خاصی به آن بخش از تکیه داده است (تصویر ۱۱).

در منتهی الیه سمت چپ ضلع شمالی، راهروی ورودی عباسیه به کوچه معاون (کوچه شمالی) قرار دارد که در طبقه فوقانی آن دو اتاق است. نیم ستون رفیعی که به مرکز ثقل بصری و هارمونی رنگ کاشی ها تبدیل گردیده به قصد قرار دادن ساعتی بر روی آن بنا شده است، در سمت راست نیم ستون زیبا و رو به ضلع جنوبی، یکی از زیباترین و مهم ترین تابلوهای تکیه قرار دارد که پنج پرده از زندگی حضرت یوسف (ع) را در قالب یک تابلو به تصویر کشیده شده است (تصاویر ۱۲). در سمت چپ نیم ستون، تابلویی دیگر وجود دارد که مشاغل درویش را به تصویر در آورده است.

در ضلع شرقی که آن هم فاقد ساختمان است طاق نماهایی تزئین یافته که همه آن ها کامل نشده اند؛ ولی یکی از آن ها حضرت سلیمان (ع) را در حالی که بر تخت نشسته و پرندگان و حیوانات مختلف گرداگرد او را فرا گرفته اند نشان می دهد. در ضلع جنوبی عباسیه، ساختمان دو طبقه ای با ایوان زیبا و ستون های رفیع و بلند، شیوه معماری قاجاریه را یادآور می شود. طبقه بالای ساختمان اکنون موزه مردم شناسی و طبقه پایینی کارگاه نجاری است (تصویر ۱۳).

هنرمندان، نقاشان، معماران و کاشی سازان تکیه

بانی تکیه، مردی عاشق که دل به ایمان داده و جان و مال در گرو هنر سپرده و بانام و عنوان معاون الملک، به بهانه برپایی تکیه، خیل استادکاران و الای معمار و کاشی نگار را از گوشه و کنار ایران فرا می خواند، تکیه آرام آرام خانقاه و جایگاه هنر و

تصویر ۱۳

۱۳۳۶ هـ. ق. چنان که از آثار او بر روی کاشی‌ها پیدا است باید نقاش و کاشی‌نگاری با ذوق بوده باشد. اکثر چهره‌های روی تک کاشی‌ها را آن قدر ظریف و استادانه کار کرده که نشان از قدرت و توان بالایش در طراحی و نقش‌اندازی بر روی کاشی دارد.

صادق کاشی‌نگار: او از جمله نقاشان با ذوق مقیم عتبات عالیات بوده که آقای‌های سیف در کتاب نقاشی روی کاشی از او نام برده است و مدت یک سال در تکیه نقاشی کرده و بعد از یک سال مجدد به کربلا برگشته است.

استاد حبیب نقاش: او حدود بیست سال در تکیه کار می‌کرد و عمری با کاشی‌های آن زیست. برای توسعه کار او و دیگر استادکاران، کوره‌ای در صحن عباسیه دایر گردید. حسین قوللر آقاسی: از جمله هنرمندان بزرگ و صاحب نام نقاشی قهوه‌خانه‌ای که در زمینه نقاشی روی کاشی هم استاد بود در سفری که از طریق شهر کرمانشاه به کربلا داشت، طی اقامتی کوتاه در کرمانشاه از طرف مرحوم معاون به تکیه دعوت می‌شود. قرار بود این استاد یک هفته در تکیه بماند، اما کارش به دو ماه طول کشید و چند تابلو را در آن مدت کار کرد.

سیدهاشم مرتضوی: کاشی‌نگار اهل مشهد که بیش‌تر به ترمیم و تکمیل بعضی تابلوها پرداخت.

معماران

از آن‌جا که تکیه از ابتدا دارای یک نقشه واحد نبوده و در طول زمان توسعه یافته و این توسعه زمان‌بر بوده است، طبیعی خواهد بود که استادکاران و معماران متعددی را به خود دیده باشد و علایق و سلیقه‌های متفاوتی در کنار هم به تعامل رسیده باشند که مجموعه‌ای به این زیبایی آفریده شود.

معماری تکیه هم برای خودش حکایتی دارد. از این گذشته مگر می‌شود از کاشی‌سازها و کاشی‌نگارهای تکیه معاون یاد کرد و از یاران همدل و هم‌پیمان آنان، یعنی معماران تکیه یاد نکرد؟ مگر می‌شود از استادهاشم معمار، استاد محمد سپاه، از استادکاران دیگر هنرها، همانند استاد غلام گچبر، استاد غلامحسین و استاد محب نجار یاد نکرد؟ تکیه را این معماران و هنرمندان بر پا ساختند و بعد کاشی‌نگاران آمدند و با کاشی‌های پر نقش و نگارشان تکیه را تزئین کردند. به قول سید ابول مانی نقاش اگر زحمت استادکارهای معمار و نجار و آجر تراش و سنگ تراش نبود، این همه کاشی را جز آن‌که در بیابان خدا فرش کنند کجا می‌توانستند نصب کنند (سیف، ۱۳۶۹).

نجاران نیز از جمله افرادی بودند که با تمام توان در تزیین بنا کوشیدند. پنجره‌ها و درب‌ها و ارسی‌های بزرگ تکیه گواه این حقیقت است.

ویژگی‌های آثار هنری تکیه (کاربری تکیه)

عمده تزیینات تکیه، ملهم از جریان هنری ویژه‌ای است که در دوره قاجار ظهور یافت و آن، هنر عامیانه بود. این هنر در حوزه‌های مختلفی بروز یافت که عمده آن‌ها نقاشی قهوه‌خانه‌ای و تعزیه بود. این دو دسته در بین مردم دارای خاستگاه و پایگاه مستحکمی بودند که بازتاب آن‌ها در مجموعه آثار این بنا مشاهده می‌گردد. اگرچه نگاره‌ها و تزیینات آن ریشه در سنت‌های هنری قدیم ایران دارد که قابل تشخیص است ولی برگرفته از هنر عامیانه عصر خود است؛ چنان که نیت احداث بنا توسط بانیان آن و کلیه هنرمندان (اعم از معمار، نقاش، کاشی‌ساز و...) از میان مردم برخاسته، نه از هنرمندان درباری.

هنر عامیانه با رویکرد به دو موضوع برجسته در شاخه‌های مختلف هنری در تکوین این بنا نقش داشته است.

الف) موضوعات دینی و مذهبی با تکیه بر شهادت حضرت سیدالشهدا و واقعه کربلا.

ب) موضوعات ملی در دو حوزه مستقل

۱) حوزه ادبیات حماسی و اساطیری ایران (شاهنامه فردوسی)، ۲) وقایع نگاری اجتماعی معاصر (دوره قاجار).

بی شک تأثیر واقعه کربلا در به‌وجود آمدن تعزیه و نقاشی‌های مختلف با موضوع حماسه عاشورا در ادوار مختلف غیرقابل انکار است، به‌ویژه در آثار نقاشی عامیانه یا نقاشی قهوه‌خانه.

واقعه بزرگ عاشورا، نقطه عطفی در تاریخ اسلام است، اما این واقعه و نقطه عطف، ارزش و اعتبار و ماندگاری خود را تنها از وجود تاریخی، حماسی و فاجعه انسانی آن نمی‌گیرد، بلکه آنچه این رویداد را متمایز می‌سازد و آن را فرا زمانی و فرا زمینی می‌کند ماهیت و ذات معنایی حاکم بر آن است. عاشورا و مفاهیم عاشورایی، همچون دیگر مفاهیم مقدس مذهبی، موضوعاتی نیستند که در اشکال، قالب‌ها، ابزارها و داده‌های مادی به طور کامل تبیین و واضح گردند. حقیقت تنها می‌تواند ادراک شود، اما بیان کامل و یکسان آن غیر ممکن است. در واقع نمی‌توان از حقیقت شکلی ثابت برای تمامی عرصه‌های زمانی و مکانی عرضه کرد. آنچه در این میان می‌توانست بهترین و مناسب‌ترین بستر را به وجود آورد هنر بود، چرا که هنر، فرایند کشف و شهودی است که در هنرمند به وقوع می‌پیوندد. به همین دلیل، هنری خاص شکل می‌گیرد که دارای چارچوب‌ها و کارکردهای خاص خود است.

هنر عاشورا، هنری مفهومی است که اصالت را به مفهوم می‌دهد و ساختارش را به تناسب مفهوم می‌سازد. باید توجه داشت مفهوم عاشورا بخشی از یک مفهوم بزرگ‌تر است که خصوصیت سیال بودن و همسان سازی زمانی

چون تعزیه را هم از طریق نقاشی و هم اجرای نمایش در تکیه اجرا می‌کردند. نگاره‌های تکیه نه فقط برای تزیین بنا، بلکه خود نمایشگاه و تجلی حوادث بزرگ جهان اسلام از معراج حضرت رسول (ص) گرفته تا غدیر خم و مصیبت کربلا در قالب تصاویر کاشی است (تصویر ۱۴).

سابقه نقاشی قاجار به دوره‌های پیش‌تر، یعنی به اواخر دوره صفویه و مخصوصاً دوره زندیه می‌رسد. نقاشی دوره‌ی قاجار از اوایل قرن ۱۹ م. شروع می‌شود و تا اوایل قرن ۲۰ ادامه می‌یابد. در این دوره نقاشی با زندگی روزمره مردم عادی تماس چندان ندارد، هر چند نقاش از میان آن‌ها برخاسته باشد. زمانی که نقاشی در خدمت دربار شد و نقاشان به خدمت ایشان درآمدند، نتیجه آن شد که غالب آثار خلق شده در دوره‌ی قاجار، سبک و سوی درباری دارند. در دوره حکومت ناصرالدین شاه، تماس ایران با اروپا بیش‌تر شد و تحولات جدی چون تأسیس دارالفنون، حضور صنعت چاپ و عکاسی بر نقاشی دوره قاجار تأثیر فراوان گذاشت. نمونه‌هایی از این دسته از آثار در کاشی‌های تکیه نیز به چشم می‌خورد.

تحریم صورت‌گری در جهان اسلام باعث رونق شیوه‌های خاص، چون نگارگری و نقاشی‌های عامیانه شد. نگارگری ایران می‌کوشید این جهان، و چیزها و کارهای آن را که میدان مجاز هنرنمایی او است آرمانی کند، از

تصویر ۱۴

و مکانی دارد. هنر عاشورایی ماهیتی جاری دارد و چون آب در بستر رود زمان - مکان و افراد حرکت می‌کند تا به آن‌ها بهره برساند.

یگانگی هنرمند و مخاطب در هنر عاشورا از نکات مورد توجه در آن است که سبب نمی‌گردد این هنر به پدیده‌ای محصور در فرد، بسته و انزوا طلب تبدیل شود، بلکه از ویژگی‌های این هنر، بروز اجتماعی و جنبش بیرونی و جمعی آن است. هنر عاشورا، انسان را در عین سوگواری، به دریافت و شعفی می‌رساند که ناشی از درک و شناخت است که با تجربه هنری پدید می‌آید. در این موقعیت، تجربه‌های هنری به مثابه تجربه‌های معرفتی عمل می‌کنند.

«یکی دیگر از خصوصیات هنرهای عاشورایی، همبستگی آن‌ها است. آن‌ها از انواع قالب‌های هنری استفاده می‌کنند تا فضایی به وجود آورند که همه احساس انسان را به تأثیر بکشاند و در آن میان به مفهوم متصل شود و خود را ترکیه کند. این هنرها در کنار هم می‌نشینند و با هم ترکیب می‌گردند تا بخشی از فضای مقدس را شکل دهند» (دبیری نژاد، ۱۳۸۱).

تعزیه خود از این دست هنرها است: ادبیات نمایشی، همراه با موسیقی و پر از نمادهای تجسمی.

شکل‌گیری تعزیه خوانی بر بنیاد روایت‌های شفاهی عامه مردم از وقایع تاریخی، حماسه کربلا و مجموعه‌ای از گزارش‌های مقتل نامه‌ها، افسانه‌ها و باورهای مردم بود. در کرمانشاه نیز وجود مکان‌های ویژه برای اجرای تعزیه، حکایت از توجه مردم و اجرای مراسم تعزیه در این شهر دارد. «قدیمی‌ترین سند تاریخی درباره حرکت‌هایی به صورت تعزیه در کرمانشاه به زمان محمدعلی میرزای دولت‌شاه پسر فتح‌علی شاه قاجار سرحددار غرب و حکومت کرمانشاهان در نیمه اول قرن سیزدهم هجری مربوط است. وی با پیش زمینه‌ای که از برگزاری مراسم محرم در پایتخت داشت به تشویق هیأت‌ها و دستجات درسوگواری کرمانشاه اقدام کرد. در وقف نامه‌ای که به صورت سنگ نوشته از وی در طاق بستان به جای مانده اشاره شده است که سه دانگ از مزارع کبودخانی به مصارف تعزیه و ایتام برسد» (سلطانی، ۱۳۷۴).

یکی از مهم‌ترین تحولات در تاریخ هنر اسلامی، تأثیری بود که نمایش‌های تعزیه پس از صدها سال ممنوعیت بر هنرهای دیداری داشت. در خلال قرن سیزدهم ه. ق. توجهی به تهیه تصاویری از موضوعات مذهبی پدید آمد و مورد توجه جامعه قرار گرفت، این نقوش در مواردی در اغلب تصاویر کاشی در بناهای مذهبی مورد استفاده قرار گرفت و حتی تضییقات سختی که نمایش تمثال انسان را در مسجد ممنوع می‌کرد در بعضی مواقع نادیده گرفته شد. یکی از این مکان‌ها، تکیه معاون الملک است،

نقشی و نشانند رنگی در دفاع از اعتقادات و باورهای همین مردم، راستی و مردانی را ستودند» (سیف، ۱۳۶۹) (تصویر ۱۵).

هنرمندان این شیوه نقاشی، احساسات درونی‌شان را در قالب رنگ و نقش جلوه می‌دادند. ذهن خیال پرداز، عدم استفاده از مضامین خارجی و با تکنیک خاص خود، عدم پرداخت و توجه دقیق به آناتومی و پرسپکتیو از ویژگی‌های این شیوه نقاشی است... «آنچه برای نقاشان قهوه‌خانه‌ای مطرح نبود سبک و مکتب بود. تنها روایتگری بود که انگیزه آن می‌شد تا نقاش دست به رنگ و قلم ببرد و بیافریند. اگر خواسته باشیم شیوه و سبک خاصی در این نوع نقاشی سراغ بگیریم تنها به ترکیبات ابتکاری، شگردهای صمیمی و بسیط و استفاده از عناصر سنتی برمی‌خوریم» (گودرزی، ۱۳۸۰).

در یک بررسی می‌توان پی برد که نگاره‌های تکیه معاون الملک، هم از جهت درون مایه و هم از نظر قالب و شکل دارای گونه‌ها و گرایش‌های متنوعی به شرح زیر است:

۱. تصویری، ۲. تزئینی.
- کاشی‌های تصویری را نیز می‌توان به دو دسته کرد: الف) مذهبی، ب) غیر مذهبی.
- کاشی‌های تزئینی نیز به دو دسته تقسیم‌بندی می‌شوند: الف) نقوش هندسی، ب) نقوش غیر هندسی.
- به غیر از کاشی‌های تصویری با موضوعات مختلف، در معماری تکیه از انواع نقوش تزئینی - اعم از هندسی و غیر هندسی - بهره‌های فراوان برده شده است. نقوش اجرا شده در اکثر ستون‌ها، قاب بندی‌های بسیاری زیبایی نگاره‌های نمای داخلی و زیرین گنبد زینیه، ستون‌های عباسیه و... حکایت از بهره‌گیری آگاهانه و استادانه هنرمندان از نقوش هندسی مختلف دارد (تصاویر ۱۶-۱۷).

یکی دیگر از موارد مورد توجه، بهره‌گیری از خوشنویسی در تزئین بنای تکیه معاون الملک است. خوشنویسان پس از نوشتن قرآن کریم، بیش‌ترین هنرنمایی خود را در تزئین معماری با بهره‌گیری از انواع خطوط ایرانی اسلامی به کار بستند.

کاشی‌کاری و ابعاد نگاره‌های تکیه

شیوه‌های اجرایی مختلف کاشی، چون معرق و هفت رنگ توانسته در طول سالیان دراز، زینت بخش اماکن مذهبی باشد. شیوه اجرایی کاشی‌ها در تکیه غالباً هفت رنگ بوده است. شاید علت استفاده از کاشی هفت رنگ در تزئینات معماری این بنا، هزینه کم‌تر و سرعت در اجرا است که مورد توجه معماران و حامیان آن بوده است. کاشی هفت رنگ، محدودیت‌های کاشی معرق را ندارد و با نقاشی به وسیله رنگ‌های لعابی بر روی خشت کاشی‌های یک شکل و یک اندازه که کنار هم چیده شده‌اند، به طوری که

این که هست فرا بگذرد و واقعیت موجود را تعالی بخشد و آن را به حقیقتی که در روح و خیال می‌پرورد برساند. در نقاشی عامیانه، گذشته و آینده در زمان حال حضور دارند، نقاشی روی کاشی‌های تکیه از این دست نقاشی‌ها است، نقاشی‌هایی که گذشته و آینده را به هم پیوند زده است. نقش‌های کاشی در تکیه، دنباله سنت نگارگری و قالی بافی است، با همان طرح‌های پر انحنای اسلیمی، گل و مرغ، اسب و سوار، شکار جانوران، سوگواری، رزم و بزم. درونمایه غالب تصاویر برگرفته از داستان‌های شاهنامه، منظومه‌های عاشقانه و سرگذشت‌های پیامبران و امامان است.

به همراه استمرار و ادامه حیات هنر اسلامی و سنتی ایران به همت و عشق هنرمندان شیفته در این زمان، جمعی از نقاشان گمنام و بی‌ادعای کوچه و بازار با عنوان شمایل نگاران و پرده‌کشان که بعدها نقاشی قهوه‌خانه‌ای نام گرفت وارد فضای تصویری ایران گردیدند. «نقاشی قهوه‌خانه‌ای بازتابی اصیل و صادق از هنر هنرمندان عاشق، تنها و دل سوخته است، هنرمندانی مظلوم و محروم، از تبار مردم ساده دل و آینه صفت کوچه و بازار، آنانی که پس از قرن‌ها سکوت، زیر سقف تاریک قهوه‌خانه‌ها در خلوت عارفانه تکیه‌ها و حسینیه‌ها، در سر هر کوی و برزن، چشم در چشم مردم دوختند و در محفل پر انس و الفت آنان، با کشیدن

تصویر ۱۵

تصویری	مذهبی	الف) واقعه کربلا	۱ - تک کاشی‌ها: هر کدام از این کاشی‌ها به تنهایی روایتگر وقایع کربلاست. ۲ - مجموع کاشی‌ها: هر کدام از این کاشی‌ها مکمل دیگری است و قسمتی از روایت را می‌سازند که در مجموع بیانگر واقعه کربلاست.
		ب) قصص قرآنی، زندگانی ائمه، سرگذشت پیامبران	۱ - تعدادی کاشی یک تابلو را تشکیل می‌دهند و نقش هر کاشی به تنهایی مفهوم دارد. ۲ - تک کاشی‌ها که هر کدام به تنهایی یک حکایت است.
غیر مذهبی	الف) شخصیتها	۱ - چهره‌های اساطیری برگرفته از شاهنامه و داستانهای حماسی. ۲ - چهره پادشاهان و شاهزادگان ایرانی، هخامنشی، اشکانی، ساسانی، صفوی، زند و قاجاریه. ۳ - شخصیت‌های منطقه‌ای، محلی، علما و روحانیون.	
		ب) حیوانات، ابنیه و طبیعت و اشیاء	۱ - گل و مرغ، گل‌لندی، گل‌های زنبق و... ۲ - حیوانات در حال استراحت و شکار. ۳ - ابنیه‌های فرهنگی و مذهبی. ۴ - تصاویر متفرقه مانند هواپیماهای قدیمی با اشکال ابتدایی.
تزیینی	هندسی	۱ - نقوش گره واکیر. ۲ - نقوشی که به وسیله کاشی‌های رنگی و رگ‌چین به وجود آمده است.	
		غیر هندسی	۱ - نقوش سنتی به سبک قاجار. (اسلیمی و ختایی‌های ضخیم) ۲ - تکرار نقوش تزیینی در حاشیه‌ها و قاب‌بندی‌ها که در حقیقت کاشی‌های کناره نما هستند.

ارتباط روان و آسان بصری بیننده با تابلوها به شکلی که نگاره‌ها در معرض دید بازدید کننده باشد.
- فضای باز مقابل تابلو، عاملی مؤثر در قرارگیری مکان مناسب تابلوهاست. (گاه نقالان و تعزیه‌خوان‌ها از تابلوها به عنوان پرده نقالی استفاده می‌کردند) (تصویر ۱۹).
نقاشان و کاشی‌پزها با توجه به فضای موجود و اهمیت موضوعات مورد نظر، ابعاد و مکان تابلورها انتخاب می‌کردند. برای مثال در بخشی از فضاها کادری به ابعاد ۲۱۰×۱۶۰ سانتی متر به وجود آمده و در فضایی دیگر کادری با ابعاد ۱۸۰×۱۴۰ سانتی متر.
بعضی از تابلوها تک کاشی‌هایی هستند که آن‌ها هم به ابعاد زیرند:

۴۰×۷۶ سانتی متر: کاشی‌هایی که در بخش‌هایی چون درب ورودی حسینه (ورودی اصلی بنا) و در قسمت پایین دیوارها قرار دارند و موضوع تصاویرشان گل‌های

هر قسمت از آن نقش بر روی یکی از کاشی‌ها قرار گیرد و در نهایت از کنار هم چیدن کاشی‌ها بر روی نما کل طرح کامل می‌شود.
ابعاد و اندازه نگاره‌ها در تکیه معاون‌الملک تحت تأثیر عوامل زیر بوده است:
- اهمیت مضامین و ارزش معنوی داستان‌های نقاشی شده، چهره‌ها و مناظر.

تصویر ۱۶

تصویر ۱۸

تصویر ۱۷

تزئینی است.

۴۰×۵۰ سانتی‌متر: کاشی‌هایی که غالباً به صورت برجسته کار شده و علاوه بر نقوش هندسی پیرامونی مرکز تصاویرشان گل و پرند است.

۳۷×۵۰ سانتی‌متر - تابلوهای ۶ گانه در ورودی حسینیّه که غالباً تصاویر گل و بوته و در مواردی تصاویری از حادثه خونبار عاشورا و شهادت برادران و یاران و فرزندان حضرت سیدالشهداء است.

۳۳×۳۳ سانتی‌متر: این کاشی‌ها بیش‌تر بر روی ستون‌ها به جهت قاب‌بندی سطوح مختلف به صورت چهارتایی یک تصویر کامل یا قطعه‌ای خوشنویسی را تشکیل می‌دهند.

۴۰×۴۰ سانتی‌متر: تک‌کاشی‌های دو رنگ بخش شرقی حسینیّه که چهره شاهان باستانی و معاصر ایران از اولین شاهان تا معاصرین و همچنین مشاهیر اسطوره‌ای و ادبی و شخصیت‌های مذهبی بر آن‌ها تصویر گردیده است.

۳۵×۵۰ سانتی‌متر: تصاویر و دورنمای مناظر شهری و اماکن متبرکه و چهره مشاهیر معاصر که بر روی ستون‌های داخل صحن عباسیه به تعداد فراوان کار شده است (تصویر ۲۰).

۴۳×۴۳ سانتی‌متر: کاشی‌های هفت رنگی که تصاویر پادشاهان ایرانی بر روی آن‌ها کار شده و تعدادی از آن‌ها در دالان ورودی حسینیّه و در زیر تصاویر

شش‌گانه وقایع کربلا قرار گرفته‌اند.

این تک‌کاشی‌ها به دو بخش تقسیم می‌شوند:

(الف) تک‌کاشی‌هایی که موضوعاتشان داستان‌های تصویری و... است.

(ب) تک‌کاشی‌هایی که موضوع آن‌ها غالباً نقوش و نگاره‌های تزئینی است که غالباً برجسته کار شده‌اند.

در بین کاشی‌های اشاره شده در اندازه کوچک‌تر،

تصویر ۲۰

تصویر ۱۹

یک عنصر بصری، جبهه اولیا و اشقیا را از هم متمایز می‌کند. رنگ در نقاشی اسلامی، تعریفی خاص دارد رنگ‌ها هر یک بنابر ممیزات خویش متضمن معنایی سمبولیک هستند، حالات روحانی و نفسانی آدمی و نحوه تحقق وجود موجودات و امور در عالم همواره با بیان سمبولیک در ساحت هنر توأم بوده است، در سمبولیسم طبیعی، رنگها باید ساده در کار آیند، اما در هنر دینی و اساطیری، حد مظهریت رنگ‌ها از این فراتر می‌رود، برای مثال در فرهنگ اسلامی، سمبولیسم رنگ سبز متضمن عالی‌ترین معانی عرفانی است (مددپور، ۱۳۷۴).

از طرفی «در فرهنگ عرفانی اسلام، رنگ‌های متنوع را دلیل بر نیرنگ و عدم صداقت فرض می‌کردند، مگر این‌که این رنگ‌ها در مجموعه خود به سوی منشأ واحد شرکت کنند و جمع آن‌ها، دلالت بر وحدتشان کند. این وحدت رنگی، به عالم بی‌رنگی تعبیر می‌گشت، زیرا عالی‌ترین مقام رنگ‌ها با فنای آن‌ها در نور حاصل می‌شود که مقام رنگ سیاه و حقیقت همه رنگ‌ها است. رنگ سیاه، تمامی‌انوار را جذب کرده، از این رو می‌تواند جایگاه همه انوار باشد» (رجبی، ۱۳۷۸).

بسیاری از کاشی‌ها، روایتگر سرگذشت‌های ائمه و حوادث صدر اسلام هستند، ولی با این حال پای‌بندی

ولی به صورت موزاییکی، ابعاد بزرگ‌تری نیز دیده می‌شود که اصطلاحاً به کاشی هفت رنگ مشهورند، این کاشی‌ها بخش اعظم تابلوهای تکیه را شامل می‌شوند، اگرچه نمی‌توان اصطلاح هفت رنگ را برای همه آن‌ها به کار برد.

تجزیه و تحلیل نگاره‌ها

هنرمندان ایرانی دارای یک وجه اشتراک در خلق آثار هنری‌اند. این فصل مشترک روح معنوی حاکم بر آثار آنان است. شاید این روح معنوی در نقاشی ایرانی بیش‌ترین جلوه را دارد. آنچه موضوع نقاشی‌ها قرار می‌گیرد مضامینی گوناگون است که دارای منابع تصویری و نقش‌مایه‌های مختلف هستند و از اسطوره تا مذهب و از مذهب تا سنت‌ها و افسانه‌ها را دربر می‌گیرد. اسطوره‌ها برآورنده نیازهای معنوی و مادی انسان بوده، مشخص‌کننده ساختار حیات اجتماعی یک قوم و ملتند. وجود عناصر اساطیری در نقاشی ایرانی، خصوصاً نقاشی قهوه‌خانه‌ای به عنوان یک معرف هویتی حائز اهمیت است.

با توجه به تصاویر و نگاره‌های تکیه مشاهده می‌شود که بخش زیادی از تصاویر کاشی‌ها دارای مضمون اسطوره‌ای و مذهبی و حماسی بوده، با شرایط اجتماعی عصر منطبق هستند (تصاویر ۱۹ و ۲۲).

نقاشی‌های تصویری روی کاشی در مجموعه حاضر نیز با الهام گرفتن از مبانی معنوی حاکم بر نقاشی اسلامی به شیوه نقاشی قهوه‌خانه‌ای دارای ویژگی‌های رنگی خاص هستند. اگر رنگ‌بندی‌ها متنوع نیستند، علت آن است که نقاشان دارای یک پالت رنگی مشخص بوده‌اند. پای‌بندی به اصول نقاشی روی کاشی در شهرهای مختلف و هم عصر تکیه معاون الملک به چشم می‌خورد.

هنرمندان برای اجرای آثاری با موضوعات پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) در گریزی آگاهانه از نمادهای مختلف استفاده می‌کنند. مثلاً در بعضی از آثار با نقوش شیر و خورشید روبه‌رو می‌شویم، این نقش، نماد حضرت علی (ع) است که در میان مسلمانان خصوصاً شیعیان همیشه با عظمت و توجه خاصی همراه است و اشعار فراوان از شاعران و آثار دیگران هنرمند خود مؤید این امر است. هنرمند نقاش هم با استعاره‌های تصویری از آن حضرت یاد کرده، آن‌ها را بر روی کاشی به نقش درآورده است (تصویر ۲۱).

در شیوه اجرایی نقاشی روی کاشی، گذشته از ماهیت و ساختار فنی رنگ و لعاب، عوامل بصری مختلفی تأثیر نهاده که شاید مهم‌ترین آن‌ها، نور و رنگ باشد. سمبولیسم رنگ در آثار نقاشی روی کاشی‌ها، خصوصاً با مضمون مذهبی و عاشورایی، به عنوان

تصویر ۲۱

کاشی‌ساز در کوشش برای بازنمایی صحنه و نمایش خصوصیات ظاهری و درونی آدم‌ها، همواره تحت تأثیر جانبداری از نیروهای خیر بوده‌اند. این نیروهای خیرگاهی معصومین (ع) و گاهی هم شخصیت‌های اسطوره‌ای و یا مردم عادی هستند.

یکی از نقاشی‌های کاشی دیواره عباسیه، نگاره‌ای است با عنوان بارگاه سلیمان (تصویر ۲۲) که بارها بر پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای کار شده است. در این تصویر، حضرت سلیمان با حیوانات و پرندگان مختلفی از جمله هُدهُد، مجموعه دیوها و اجنه در خدمت حضرت سلیمان دیده می‌شوند، دیوها تخت بلقیس را روی سرشان حمل می‌کنند و به بارگاه می‌آورند. حضور آن‌ها باعث می‌شود که فضا و زمان نقاشی از فضا و زمان عادی خارج شود. علاوه بر آن حضور رستم در میان اصحاب حضرت سلیمان، دیدنی است. این‌جا فضا و زمان مفهوم دیگری دارد. فضای نگاره در این داستان به یک فضای اساطیری مبدل می‌شود و آنچه زمان و مکان را رقم می‌زند هم‌زمانی و تلفیق فضاها و زمان‌ها به مدد جایگزینی افراد و عناصر و قهرمانان مختلف به همراه موجودات غریب ایجاد شده، فضایی فراواقعی در برابر دیدگان می‌گشاید. پوشش و فیزیک ظاهری افراد بر اساس دریافت‌های شخصی طراح، اجرا شده است.

زیبایی و جذابیت انکارناپذیر نقاشی ایرانی از شاخص‌های روشن آن است. هنرمندان این نقاشی‌ها با تسلط فراوان در ترسیم خطوط زیبا و خیال‌انگیز، داستان‌ها و افسانه‌های ملی ما را زینتی دوباره داده‌اند. در کاشی‌های تکیه، نقاشان تابلوها کم‌تر به‌ایهام پرداخته‌اند و از قواعد مناظر و مرایا که نمایش دهنده عمق و نسبت است پیروی کرده‌اند؛ همچنان که سایه روشن هم در آن‌ها کم‌تر دیده می‌شود. طراحی و نقش‌اندازی خصوصاً رنگ‌آمیزی بر روی کاشی با مواد لعابی، سختی‌های فراوان دارد.

به روایتگری هیچ‌گاه این هنرمندان را از خیال‌پردازی و تمثیل‌سازی باز نمی‌داشت. مثلاً در تابلوی وارد کردن اهل بیت علیه‌السلام به مجلس یزید می‌بینیم که نقاش در سمت چپ بالای تصویر در کنار تخت یزید، شخصی را با لباس ژنرال‌های امروزی تصویر کرده که از نظر ظاهری هیچ ارتباطی به آن دوران تاریخی ندارد. این امر در صندلی ویژه‌ای که بر روی آن نشسته هم به راحتی مشهود است.

در اجرای این آثار، طراحان و نقاشان، صحنه‌ها را با شیوه و اسلوبی آزاد و بدون رجوع مستقل و مستقیم به مدل، به تصویر می‌کشیدند. آن‌ها تا حدودی از واقعیت عینی فاصله می‌گرفتند، اما از جهتی دیگر، هنرمندان

تصویر ۲۲

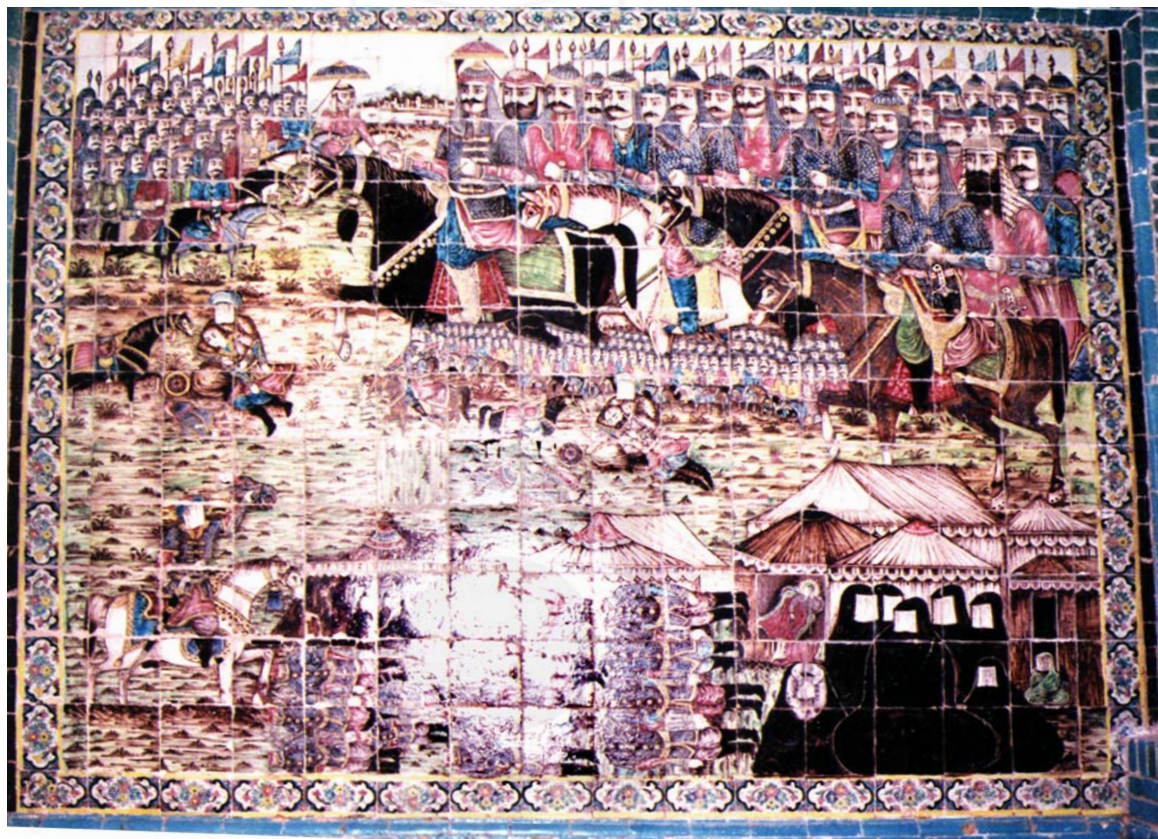
نتیجه

مهم‌ترین ابزار حفظ هویت تمدن کهن ایرانی، هنر و فرهنگ آن است که در فراز و نشیب‌های گوناگون همواره زنده مانده و در پرتو جهان‌بینی اسلامی، محتوا و شکل خود را یافته است. در بسیاری موارد، شکل و رنگ، به عنوان نمادهای ظاهری این فرهنگ در شاخه‌های مختلف هنر ایرانی جلوه‌ای خاص یافته است. نقاشی، معماری و تزئینات وابسته به آن، در کنار یکدیگر، هنر ایرانی را تفسیری دیگر کرده‌اند. شاید زیباترین جلوه‌های پیوند نقش رنگ و گل در کاشی تبلور یافته است کاشی از دیرباز با معماری اسلامی پیوندی تنگاتنگ داشته و همین پیوند باعث خلق آثاری زیبا گردیده است، آثاری که بر تارک هنر ایران درخششی خاص دارند.

بنای تکیه معاون الملک را بسیاری از صاحب نظران کم نظیر و در مواردی بی نظیر خوانده اند. صاحب نظران بر این باورند که ارزش هنری و معنوی تکیه به واسطه کاشی ها و نقش و نگاره ها و تصاویر نقش بسته بر دیوارهای آن است، اما نمی توان از معماری زیبای آن هم چشم پوشی کرد.

الف) از رقم کناره های کاشی ها به دست می آید که طراحی و تصویرگری بر روی کاشی های تکیه به وسیله یک شخص انجام نگرفته است، زیرا تنوع و تعدد آثار و سطح کیفی آن ها گواهی بر حضور چندین نقاش با توانایی های مختلف است. قدرت طراحی در بعضی نگاره ها و در مقابل، عدم توانایی کیفی در تصویرگری برخی دیگر از تابلوها حکایت از حضور هنرمندان با توانایی های متفاوت دارد. ب) در یک دسته بندی دیگر می توان به چگونگی بهره گیری از رنگ و کیفیات رنگی توسط نقاشان اشاره کرد. در مواردی هنرمندان با آگاهی کامل از تنوع رنگی بهره جسته و در تابلویی دیگر فقط به یک رنگ اکتفا کرده اند. غلبه یا غلویک یا دورنگ در بعضی تصاویر تمام رنگی، متناسب با مفهوم و موضوع آثار بوده است. ج) از آن جهت که کوره کاشی پزی در جوار بنا بوده است و امکان سفارش کاشی های مورد نیاز بنا بر مبنای مساحت دیوارها وجود داشته، با توجه به محدودیت های زمان احداث بنا، به خوبی آثاری با غنای هنری از نظر فرم و رنگ، طراحی و خلق گردیده است.

د) طراحی بر روی کاشی محدودیت های فنی رانیز به همراه دارد. طراحی بر روی سطحی صاف با ابعادی کوچک و یا ابعادی بزرگ (کاشی های در کنار هم چیده شده) و با ابزارهای ابتدایی و رنگ هایی ویژه و مهم تر آن که این رنگ ها توانایی حرارت بالای کوره را داشته باشند و ماهیت رنگی خود را به شکلی حفظ کنند که تغییرات رنگی آن ها قابل اغماض باشد کاری بسیار مشکل است. رنگ های مورد استفاده توسط هنرمندان ساخته شده اند. ابزار طراحی دارای محدودیت های فراوان است. اهل فن خوب می دانند طراحی بر روی کاشی با قلم موهای دست ساز

تصویر ۲۳- واقعه عاشورا منسوب به قولر آقاسی

وارد شدن اهل بیت پیامبر(ص) به مدینه بعد از واقعه کربلا